

Kazimierz RĘDZIŃSKI

Starania społeczeństwa Częstochowy o rozwój szkolnictwa w XIX wieku (do 1867 r.)

1. Szkolnictwo elementarne

Pierwszą placówką oświatową założoną przez organizatora świeckiego była szkoła Johanna Gotlieba Willicha w latach 1796–1806, pod panowaniem pruskim. Nauczyciel był Węgrem z pochodzenia i katolikiem. Posiadał wykształcenie w zakresie Szkoły Realnej w Berlinie oraz kilku semestrów prawa w Uniwersytecie w Halle. Znał dobrze język niemiecki, język polski, łacinę i język francuski¹. W 1786 r. przybył do Wielkopolski, gdzie pracował w charakterze nauczyciela domowego.

Szkołę otworzył w budynkach klasztornych użyczonych przez oo. paulinów na Jasnej Górze. Wkrótce wymówiono mu jednak najem lokalu z uwagi na powstałe wątpliwości co do jego prawowierności religijnej. Nauczał on religii w wymiarze 1 godziny tygodniowo, przy czym podejrzewano, iż czyni to w duchu luterzańskim. Szkołę przeniesiono więc do wynajętego lokalu w Starej Częstochowie. W szkole uczyło się 22 uczniów pochodzenia szlacheckiego oraz mieszczkańskiego. Czesne wynosiło od 1 talara dla mniej zamożnych do 3–4 talarów dla bogatszych uczniów².

Rodzice byli zadowoleni z pracy szkoły. Jej program zbliżał się do poziomu niemieckich szkół obywatelskich. Lekcje trwały od godziny 9 rano do 16. Plan nauczania przedstawia tabela 1.

¹ D. Łukasiewicz, *Szkolnictwo w Prusach Południowych (1793–1806) w okresie reform oświeceniowych*, Poznań – Warszawa 2004, s. 259.

² Tamże.

Tabela 1. Tygodniowy plan lekcji w szkole Willicha

Lp.	Przedmiot	Oddział		Razem
		młodszy	starszy	
1.	religia pozytywna	1	1	2
2.	czytanie	1	—	1
3.	język polski i niemiecki	3	4	7
4.	język niemiecki	3	1	4
5.	łacina	10	7	17
6.	język francuski	1	6	7
7.	historia Niemiec	1	1	2
8.	geografia	—	1	1
9.	mitologia	—	1	1
10.	pisanie ćwiczeń	7	7	14
11.	pogadanki	1	1	2
12.	prawo naturalne	—	3	3
Ogółem		28	33	61

Źródło: D. Łukasiewicz, *Szkolnictwo w Prusach Południowych (1793–1806) w okresie reform oświeceniowych*, Poznań – Warszawa 2004, s. 260.

Do programu nauczania wkrótce wprowadzono rachunki, naukę o miarach, astronomię oraz naukę o zdrowiu. Właściciel zatrudnił więc drugiego nauczyciela. Wzrosły koszty utrzymania szkoły. W tej sytuacji J. Willich zwrócił się do władz pruskich o pokrycie kosztów wynajmu i ogrzewania lokalu. Radca pruski w Częstochowie, Dietrich, zaproponował przekształcenie szkoły na garnizonowo-obywatelską, to jest publiczną, według istniejących wzorców w Prusach Południowych. Jako wzór przyjęto szkołę w Mszczonowie założoną w 1799 r., uczęszczały do niej razem dzieci polskie, niemieckie oraz żydowskie. Na utrzymanie szkoły składała się kasa miejska (40 talarów), dowódca garnizonu pruskiego (20 talarów), mieszczanie (76 talarów) oraz Żydzi (68 talarów)³. Nauczanie odbywało się w języku polskim i niemieckim, a przedmioty nauczania dotyczyły języka polskiego, języka niemieckiego, rachunków, geografii i historii naturalnej (przyrody). Lekcje religii były przewidziane oddzielnie dla każdego wyznania.

Propozycja przewidywała więc skomasowanie istniejących szkół w jedną, to jest połączenie szkoły J.G. Willicha, szkoły garnizonowej pruskiej, do której uczęszczały dzieci wojskowych, oraz szkoły klasztornej oo. paulinów. Na potrzeby szkoły przeor klasztoru miał wydzielić pięć pomieszczeń. Koszty osobowe oraz pomocy dydaktycznych mieli pokryć proporcjonalnie dowódca garnizonu oraz kasa miejska.

³ Tamże, s. 260.

Mieszczanie Częstochowy nie poparli owej inicjatywy. Stwierdzili, iż „nie widzą też potrzeby, aby ich dzieci uczyły się czegoś poza poznaniem «trochę» czytania, pisania i rachunków”⁴. Obawiano się, że nauczycielami będą protestanci, a w jednej izbie będą siedzieć obok siebie uczniowie polscy, niemieccy i żydowscy. Na takie rozwiązanie nie byli jeszcze gotowi ani Polacy, ani Żydzi. Także w Naczelnym Kolegium Szkolnym w Berlinie nie było poparcia dla tej idei; uznano, iż w szkole garnizonowej uczy się jedynie na poziomie elementarnym, a nauka w szkole J.G. Willicha jest na wyższym poziomie, tj. zbliżonym do średniego⁵.

Władze utworzonego w 1807 r. Księstwa Warszawskiego dużą wagę przywiązywały do spraw oświatowych. Powołana do życia Izba Edukacyjna, pod kierownictwem Stanisława Kostki Potockiego, rozpoczęła aktywną działalność. Wydana przez nią odezwa z 12 stycznia 1808 r. pod nazwą *Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych* była dziełem oryginalnym w swych zasadniczych założeniach i stanowiła podstawę prawną do organizacji szkolnictwa.

Starania o zorganizowanie szkoły w Częstochowie rozpoczęli przedstawiciele miasta z początkiem kwietnia 1808 r. 8 kwietnia tego roku Dyrekcja Organizacji Szkół w Częstochowie skierowała wniosek do prefekta departamentu kaliskiego o „otwarcie Instytutu Publicznego lub Szkoły Obywatelskiej celowi owemu odpowiadającej odkryć”⁶.

Pierwszym nauczycielem został Jan Ferdynand Münzberg, zamieszkały w Pankach, wywodzący się z kolonistów niemieckich, absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego i Wiedeńskiego, magister filozofii i sztuk wyzwolonych. Przedstawił on *Projekt do ułożenia i rozporządzenia szkoły obywatelskiej miejskiej*. Była to koncepcja 3-letniej szkoły podwydziałowej przygotowującej mieszczan do życia publicznego i zawodowego, wzorowana na niemieckiej szkole realnej. W projekcie autor stwierdzał:

Nauczyciel powinien być mężem, łącząc światło z przekonaniem oświeconego umysłu, ludzki, mający wiadomości dostateczne języka krajowego, przymiarów człowieka, szczególnie natury dziecinnej, sposobów nauczania i wychowania, środkiem z wszystkim bawiących, technologii fizyki, historii naturalnej, opisanie Ziemi, ze znajomością obcych narodów, dziejów bynajmniej ojczystych. Arytmetyki w układach ustnych i pisemnych itd.

U c z n i o w i e

- a. Od 5 do 7 lat nauki samej przysposabiającej.
- b. Od 7 do 10 lat uczący się czytania, pisania, znajomości sensualnej liczb i miar, czyli początków arytmetyki, religii naturalnej i moralu z nią złączonego, najważniejszego z historii naturalnej.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

⁶ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), Łódzka Dyrekcja Szkolna (dalej: LDS), sygn. 526, k. 7.

- c. Od 10 do 13 lat mających się zupełnie przyuczyć i stylu wraz z kaligrafią, rozsądzanie obiektów sztucznych i industrialnych, geografii z przydatkami stosownymi, dziejów ojczystych, rachunków i maksym religii chrześcijańskiej.

Można jeszcze ułożyć *classem selectam*, w której języki i inne umiejętności uczone być mogą, atoli to do doskonałości szkoły obywatelskiej nie należy.

S p o s ó b u c z e n i a

Pytanie, jakim sposobem dzieci nauczać trzeba, do dziś dnia jest sporem uczonych i nie rozsądzonym dopóki, dopóty zrozumienia ludzkie relacyjne i szczególne. W tym jednakowoż wszyscy zgadzają się, że nauka zdatności dziecinnej przystosowaną, przyjemną, rozrywkami przeplataną i gruntowną być powinna⁷.

W imieniu Izby Wykonawczej powiatu częstochowskiego Jan Stojowski piisał 23 kwietnia 1808 r. do prefekta departamentu kaliskiego, iż życzeniem nauczyciela jest otrzymanie rocznej pensji w wysokości 240 talarów, mieszkanie bezpłatne w pobliżu szkoły, 4 morgi gruntu dodane⁸. Gotowy był do objęcia pracy od św. Jana (tj. od 24 czerwca).

28 maja 1808 r. Koch, decernent departamentu kaliskiego, odpisał, iż „nie ma środków na pensję dla Münzberga”⁹. Jednocześnie zaproponowano mu pracę gubernera w Korpusie Kadetów Kaliskich, biorąc pod uwagę jego wiedzę i doświadczenie. Zainteresowany nie odmówił propozycji, lecz uzależnił podjęcie pracy od przydzielenia mieszkania rodzinnego.

Od 1 sierpnia 1808 r. rozpoczął on jednak pracę w powstałej szkole w Starej Częstochowie. Wcześniej, 30 maja 1808 r., otrzymał patent nauczycielski. Dokument podpisany przez Prażmowskiego w Warszawie informował: „Mając sobie dobrze zaleconego od Imć Pana Kowalskiego, Podprefekta Powiatu Częstochowskiego ze zdolności do Urzędu Nauczycielskiego Imć Pana Ferdynanda Minsberga, mianuję go Nauczycielem Szkoły w Mieście Starej Częstochowie. O czym uwiadamiam Obywateli Miasta tego i niniejszem Patentem do pełnienia Obowiązków Nauczycielskich upoważniam”¹⁰. Był więc nauczycielem „patentowanym”, a więc najwyższym postawionym w hierarchii nauczycielskiej.

Szkołę w Nowej Częstochowie otwarto 3 listopada 1812 r., nauczycielem został Józef Suchański, przeniesiony w roku 1815 do Kłobucka. Następnym nauczycielem, od 1816 r., był Józef Krygierowicz, który 24 czerwca tego roku złożył egzamin nauczycielski przed komisją składającą się z dwóch osób, tj. ks. Worubskiego (dr filozofii) oraz ks. Hipolita Czerchalskiego (dr filozofii) z zakonu oo. paulinów. Wystawiony wówczas dokument opiewa, iż kandydat:

⁷ Tamże, k. 6–11.

⁸ Tamże, k. 10; 1 talar odpowiadał 6 złp, oczekiwana pensja stanowiłaby 1440 złp; faktycznie nauczyciel ten otrzymał 1200 złp. Wartość nabywcza złotych polskich była następująca: 1 para trzewików męskich 8–11 złp, 1 funt chleba około 7 gr, 1 funt masła 90–99 gr, 1 łokieć materiału wełnianego na ubranie 35 gr. Zob. J. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, wyd. 2, Wrocław (etc.) 1990, s. 256.

⁹ APL, ŁDS, sygn. 526, k. 11.

¹⁰ Tamże, k. 22.

dowiódł, że

- I. Język łaciński, polski, niemiecki, francuski posiada.
 - II. Z moralności, deklamacji, arytmetyki, geografii jak najzdolniej, czyli eminenter.
 - III. Z historii naturalnej i planowania ogrodów do gospodarstwa potrzebnych – dobrze.
- Z którego z pochwałą odbytego *examen* rzetelnie spisawszy atest, z powinnym szacunkiem i uniżonością zostając z Wysokiem poważaniem jego osoby¹¹.

Utrzymanie szkoły oparto na składkach pieniężnych nakładanych na mieszkańców posiadających odpowiednie dochody, bez względu na to, czy ich dzieci uczęszczały do szkoły. Zachowany rozkład składki z 7 kwietnia 1818 r. na wynagrodzenie dla dwóch nauczycieli oraz pokrycie kosztów materialnych opiewa na sumę 2692,25 złotych polskich¹².

Płacących składkę szkolną podzielono według zamożności na 4 grupy. W I z nich płacono 12 zł rocznie, w II – 8,75 zł, w III – 5,75 zł, a w IV – 3,12 ½ zł. Daninę opłacało 370 osób, w tym 115 Żydów¹³. W tym czasie do szkoły uczęszczały trzy uczennice Żydówki.

Obwód szkoły, tzw. towarzystwo szkolne, obejmował cztery dzielnice, w których najwięcej płatników przypadło na Starą Częstochowę (313), z Zawozia płacono 29 osób, z Kucelina 11, a z Kul 17 osób. Poszczególne klasy płatników dostarczyły następujące kwoty: klasa I – 348 zł, klasa II – 503,75 zł, klasa III – 1023,22 zł, klasa IV – 817,15 zł¹⁴.

Wymienieni niżej Żydzi płacili składki w wysokości ustalonej przez kahał: Zyper Poszcz 3, Abram Zytterfeld 2, Baruch Zytterfeld 3, Mojżesz Loebel 3, Abram ber Herschel 2, Abram Alter 2, Hayman Lippmann 1, Berek Hayman 1, Berek Gottlieb 2, Jakub Cygenfeld 3, Wolf Tempel 1, Salomon Alter 4, Szaja Pik 2, Szaja Herszlik 2, Wolf Wielnik 2, Jakub Landau 1, Salomon Tychtyn 1, Salomon Rajcher 3, Judel Berman 3, Jakub Frenkiel 3, Szaja Sztokman 4, Kalma Wolrach 2, Nachman Berman 1, Major Spiro 1, Loebel Berman 2, Herszlik Emich 1, Lewek Kohn 1, Hendel Oppenheim 3, Zelig Markowicz 2, Berek Berman 2, Lewek Herszlikiewicz 3, Józef Kohn 1, Hil Abramowicz 2, Herszlik Nayman 2, Szmul Moszyn 2, Samuel Trelerowicz 2, Józef Landau 1, Rubin Emich 4, Mosiek Landau 1, Mosiek Falist 3, Icyk Stos 3, Nachum Zyze 4, Aron Karposz 4, Lewek Abramowicz 2, Samuel Markowicz 3, Aron Nayman 2, Dawid Balsam 2, Mosiek Myc 3, Icek Gayfler 2, Herz Rosenstein 2, Ezyk Goldman 3, Herszlik Balsam 1, Mosiek Moszyn 4, Loebel Sztenebaum 4, Icek Baumgarten 3, Salomon Ichowicz 3, Aron Windman 3, Szaja Markowicz 3, Jakub Helmann 2, Berek Helmann 3, Szmul Lewkowicz 3, Majer Szyft 3, Haskiel Oderfeld 3, Wolf Landsberger 3, Herszlik Lejbowicz 4, Loebel 4, Szaja Frajnd 2, Mosiek Hertz 4, Cudek Alter 4, Icek Nachman 4, Beniamin Cygenfeld 3, Hersz-

¹¹ Tamże, k. 41.

¹² Tamże, k. 94.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

lik Dankowicz 4, Icek Waxman 2, Leybe Exten 4, Lewek Warszawski 2, Jakub Szyfter 3, Joachim Kohn 3, Abram Tepper 3, Szmul Dawidowicz 3, Wolf Dawidowicz 3, Berek Kohn 2, Mendel Markowicz 3, Joachim Berman 4, Jakub Abrahamowicz 4, Salomon Solcer 4, Fiszel Lewkowicz 3, Samuel Cytterman 4, Dawid Buchner 3, Jakub Hayman 4, Józef Herszlik 4, Józef Gayfler 2, Eliasz Gottlieb 4, Majer Szyft 2, Loebel Alter 4, Izrael Szyft 4, Herszlik Benisz 4, Icek Bąba 4, Ajzyk Lewkowicz 4, Jakub Herszlikiewicz 4, Lewek Berman 4, Mendel Zeligman 2, Wolf Dawid 3, Herszlik Hayman 3, Jakub Lippman 4, Abram Maysel 2, Majer Maysel 3, Lipman Nayman 4, Cyno Breslau 2, Szmul Zorski 4, Icek Berman 3, Lejzor Michałowicz 3, Jakub Liwi 4, Salomon Ickowicz 4, Eliasz Berman 3¹⁵.

Dla istniejącej od 1812 r. szkoły w Nowej Częstochowie ustalono budżet roczny w wysokości 916,15 zł polskich. Składkę szkolną rozłożono na 229 płatników. Ustalono również cztery grupy płatników, przy czym wysokość składki była niższa i wynosiła: w klasie I – 8 zł, II – 5,15, III – 3,15, IV – 2,15 zł¹⁶. Wśród płatników nie było Żydów.

W pierwszych latach po uruchomieniu szkół składka szkolna opłacana była w miarę regularnie. Zaległości za 1819 r. wynosiły tylko 86 zł, ale już rok później wzrosły do 306 zł, w 1821 zmalały do 104 zł, a w następnym już do 88 zł¹⁷. Wysokość preliminowanych sum na szkoły w latach następnych utrzymywała się na jednakowym poziomie.

Spadek opłat składki szkolnej w 1820 r. wiązać należy z odsunięciem ministra Stanisława Kostki Potockiego od kierowania oświatą, a mianowaniem na jego miejsce ministra Stanisława Grabowskiego, uwsteczniającego zasady polityki oświatowej. Ponadto postanowienie namiestnika Królestwa gen. J. Zajączka z 1821 r., znoszące przymus opłat szkolnych, sprzyjało wystąpieniu części mieszkańców Częstochowy z towarzystw szkolnych i odmowie płacenia składki. Pojawiły się trudności w utrzymaniu szkół i nauczycieli.

Na koszty utrzymania szkoły w Starej Częstochowie składały się stałe wydatki: wynagrodzenie nauczyciela – 1200 zł, drugiego nauczyciela – 600 zł, wynajem lokalu od Samuela Tryllewicza – 500 zł, opał – 400 zł, pomocnikowi (peddłowi) – 291,20 zł¹⁸. Na „ekstra ordynaria”, czyli inne wydatki, przeznaczono 222,15 zł.

Nauczyciel Stanisław Poznański w Nowej Częstochowie otrzymywał rocznie pensję w wysokości 800 zł. Na opał przeznaczano 108 zł, na „ekstra ordynaria”, tj. głównie na pomoce szkolne, przewidziano od 32,20 zł do 40 zł¹⁹. Połą-

¹⁵ Tamże, k. 83.

¹⁶ Tamże, k. 130.

¹⁷ S. Szymański, *Szkolnictwo ludowe Częstochowy w okresie Królestwa Polskiego*, „Ziemia Częstochowska” 1976, t. 11, s. 119.

¹⁸ Tamże, s. 120.

¹⁹ Tamże, s. 123.

czenie w 1826 r. Starej i Nowej Częstochowy w jedno miasto przyczyniło się do skomasowania dotychczasowych oddzielnych budżetów, nie zmieniło to jednak wewnętrznej sytuacji obu szkół, które pracowały według tego samego schematu co dawniej. Dane z 1820 r. świadczą, iż ze składki szkolnej zakupiono znaczną część książek szkolnych. Na wniosek ówczesnego dozoru szkolnego – w osobie ks. Kazimierza Wiechelskiego – Kasa Miejska asygnowała środki pieniężne na zakup podręczników. Kupiono wówczas 40 egzemplarzy *Nauki początkowego czytania* po 15 gr za 1 sztukę, ponadto 40 egzemplarzy *Nauki chrześcijaństwa* za 20 zł oraz 15 egzemplarzy podręcznika K. Wolskiego *Nauka pisania, czytania i rachunków* za 22 zł 15 gr. Ponownie w 1825 r. zakupiono po 30 egzemplarzy książek K. Wolskiego *Nauka czytania, pisania i rachunków*, *Nauka chrześcijańska i obyczajowa*, a także *Nauka katechizmu historycznego*.

Okres wojen napoleońskich i pierwszych lat po pokoju wiedeńskim 1815 r. był trudny dla szkolnictwa. Lata kryzysu gospodarczego trwały do połowy lat 20. XIX wieku. W 1817 r. F. Münzberg zrezygnował z pracy nauczycielskiej i objął stanowisko sekretarza Urzędu Miasta. Przyczyną były niskie zarobki – jako pierwszy nauczyciel otrzymywał pensję w wysokości 200 złp rocznie, w nowym miejscu otrzymał 400 złp rocznie. Jego miejsce zajął Tomasz Burzalski, lat 46, zatrudniony jako drugi nauczyciel od 1816 r. Na wakujące miejsce zatrudniono natomiast Tomasza Całuzińskiego, lat 40, częstochowianina, dotychczasowego urzędnika miejskiego. W 1818 r. nauczyciele otrzymali podwyżkę płac: pierwszy nauczyciel w Starej Częstochowie miał 1200 złp rocznie, drugi nauczyciel 600 złp, a nauczyciel w Nowej Częstochowie 800 złp.

Tomasz Burzalski w 1793 r. ukończył Kolegium Fizyczne Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie. Znał język francuski i niemiecki. Był przez wiele lat nauczycielem prywatnym w dworach szlacheckich w Małopolsce. Jeden z pracodawców, Michał Korwin Skorupka z Czarnocina, wydał mu opinię, iż „w edukacji mego syna przez lat 3 i w tej dowody swej pilności okazał znaczne w spożytkowaniu małoletniego [...] zawsze trzeźwym i jak przystało na słusznych ludzi, tak on ze swej strony w ciągu swego obowiązku zachował się”²⁰.

W 1825 r. w dotychczasowej dobrej pracy nauczyciela T. Burzalskiego pojawiły się rysy. Był to konflikt z ks. Lachowskim, nadzorcą szkół elementarnych w Częstochowie. 7 maja 1825 r. ks. Lachowski zgłosił do Urzędu Miasta wniosek o treści: „Burzalski powinien być oddalony [...] bije dzieci cielesnymi plagami do krwi, karze nie z powodu potrzeby kar, lecz z nałogu pijaństwa [...] nieustannie tronkami głowę zamąta, co szynkarzami i Innem, którzy gdyby nieżywego do pomieszczenia prowadzą”²¹.

Po wielu wyjaśnieniach i pomimo akcji podjętej przez rodziców w obronie nauczyciela ostatecznie w 1829 r. został on zwolniony, a jego miejsce zajął na-

²⁰ APL, ŁDS, sygn. 526, k. 68.

²¹ Tamże, k. 207.

uczyciel (nieznanego imienia) Tucholski z Mstowa, absolwent Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu. Pracował on przez 18 lat do 1847 r.

Jak wynika ze sprawozdania z 14 lipca 1825 r., szkoła liczyła jedynie 75 uczniów podzielonych na 3 oddziały, to jest: początkujących (30), czytających (23) oraz elementarnych (22)²².

Tabela 2. Stan szkół elementarnych (1816–1860)

Lp.	Szkoła	Rok/liczba uczniów					
		1816	1818	1825	1838	1850	1860
1.	Stara Częstochowa	186	185	77*	77	197	200
2.	Nowa Częstochowa	112	.	82**	123	206	150

Legenda:

* – w tym 22 dziewcząt

** – w tym 24 dziewcząt

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 526, k. 42 i nn.; R. Gerber, *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1960, t. 3, s. 63; S. Szymański, *Szkolnictwo ludowe Częstochowy w okresie Królestwa Polskiego*, „Ziemia Częstochowska” 1976, t. 11, s. 124.

Szkoła pod kierownictwem T. Burzalskiego pracowała do 1825 r. dość dobrze. Problemem, jak wszędzie w owym czasie, były liczne nieobecności.

Wykazana w tabeli klasyfikacja z 14 lipca 1825 r. wskazuje, iż frekwencja w szkole była zła. Miało to istotny wpływ na poziom nauczania i oceny, określone wówczas jako postęp w nauce.

Tabela 3. Wyniki nauczania w 1825 r.

Lp.	Nazwisko i imię	Pilność	Zdolność	Postęp
1.	Błeszczyński Ignacy	pilny	dosyć	nienaganny
2.	Bolesta Tekla	niedbała	słaba	naganny
3.	Bolesta Cecylia	niedbała	słaba	naganny
4.	Ćwiklińska Katarzyna	pilna	słaba	nienaganna
5.	Ćwikliński Jan	mierna	mierna	ujdzie
6.	Copińska Nepomucena	pilna	dosyć	nienaganny
7.	Copińska Weronika	pilna	dobra	nienaganny
8.	Kulesińska Salomea	pilna	dosyć	nienaganny
9.	Muntzer Ludwik	pilny	dosyć	nienaganny
10.	Piekarski Florian	mierna	mierna	ujdzie

²² Tamże, k. 201.

Tabela 3. Wyniki nauczania w 1825 r. (cd.)

Lp.	Nazwisko i imię	Pilność	Zdolność	Postęp
11.	Richter Marianna	mierna	dosyć	naganny
12.	Skrzydłowska Katarzyna	mierna	dosyć	nienaganny
13.	Szkopiński Franciszek	mierna	mierna	ujdzie
14.	Szczyć Antoni	mierna	ujdzie	naganny
15.	Szynk Stefan	pilny	dosyć	nienaganny
16.	Swaycan Małgorzata	niedbała	słaba	naganny
17.	Śmidecka Teresa	niedbała	dobra	naganny
18.	Tymiński Wincenty	pilny	dosyć	nienaganny
29.	Włosińska Rozalia	dosyć	dosyć	nienaganny
20.	Wrońska Salomea	niedbała	dosyć	nienaganny
21.	Vogt Józefa	pilna	dobra	nienaganny

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 526, k. 201.

Na wykazanych 21 uczniów jedynie 10 uczęszczało do szkoły regularnie. Były przypadki nieobecności w szkole nawet powyżej pół roku, np. uczennica Cecylia Bolesta opuściła 184 dni, Franciszek Szkopiński 115 dni, Florian Piekarski 107 dni²³.

Szkoła w Nowej Częstochowie miała skromniejsze wyposażenie materialne: składka szkolna na 3 lata (1822–1824) opiewała na 2867 zł. Na pensję nauczyciela przeznaczano rocznie po 800 zł, na opał po 108 zł, pozostałe drobne kwoty przewidziane były na „ekstra ordynaria”, czyli najczęściej na pomoce dydaktyczne²⁴.

Początkowo szkoła mieściła się w budynkach klasztornych na Jasnej Górze, na przełomie zaś lat 20. XIX w. zmieniono lokalizację na wynajęte lokum w domu Borkowskiego, a następnie Nowakowskiego. Od 1828 r. szkoła mieściła się w budynku Maszadro przy rynku Jasnogórskim (obecnie Wieluńskim). Roczna opłata za wynajem lokalu wynosiła 200 zł²⁵.

Szkoła, począwszy od pierwszego nauczyciela – Józefa Krygierowicza, miała dobrych nauczycieli. Patent nauczycielski podpisał dla niego 3 września 1816 r. sam minister Stanisław Kostka Potocki. Stwierdzono tam: „Mając sobie dobrze zaleconego z chwalebnych obyczajów i zdatności Pana Józefa Krygierowicza, upoważniam go do sprawowania obowiązków nauczyciela przy Szkole Elementarnej w mieście Nowej Częstochowie i do pilnego pełnienia stosowanie do przepisów Magistratury nad oświeceniem publicznym przełożonej niniejszym wzywa”²⁶.

²³ Tamże, k. 22.

²⁴ S. Szymański, dz. cyt., s. 123.

²⁵ Tamże, s. 124.

²⁶ APL, ŁDS, sygn. 526, k. 50.

Do szkoły w tym czasie zapisanych było 100 uczniów, a uczęszczało 90 z terenu miasta oraz ze wsi Grabówka, skąd zapisanych było 12 uczniów, a uczęszczało 8²⁷.

Tabela 4. Tygodniowy plan lekcji w Szkole Elementarnej w Nowej Częstochowie w 1825 r.

Lp.	Przedmiot	Oddział/godziny			
		I	II	III	Razem
1.	nauka chrześcijańska	2	2	2	6
2.	nauka obyczajowa	—	2	2	4
3.	poznawanie liter	7	—	—	7
4.	kreślenie liter	8	—	—	8
5.	ćwiczenie rozumu i mowy	1	1	—	2
6.	liczenie	2	—	—	2
7.	kreślenie liczb	4	—	—	4
8.	czytanie	—	6	3	9
9.	nauka o zdrowiu	—	2	2	4
10.	pisanie	—	5	—	5
11.	nauka rachunków	—	4	—	4
12.	pisanie liczb	—	3	—	3
13.	piękne pisanie	—	1	—	1
14.	kaligrafia łącznie z historią Polski	—	—	6	6
15.	arytmetyka z pamięci	—	—	3	3
16.	arytmetyka na tablicy	—	—	2	2
17.	historia naturalna	—	—	1	1
18.	deklamacja	—	—	1	1
19.	geografia	—	—	2	2
20.	język łaciński	—	—	1	1
21.	początki języka niemieckiego	—	—	1	1
Ogółem		24	26	26	76

Źródło: S. Szymański, *Szkolnictwo ludowe...*, s. 134 i nn.

Kolejni nauczyciele – Jan Chrzanowski i Józef Tomczycki – byli absolwentami Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu. Wprowadzili oni interesujący wewnętrzny styl pracy szkolnej. Starano się nie tylko dorównać pracy szkoły w Starej Częstochowie, ale nawet ją prześcignąć w stosowaniu nowych metod pedagogicznych i wynikach nauczania. W zakresie metod nauczania sto-

²⁷ Tamże, k. 42.

sowano dwie popularne wówczas metody, preferowane w Instytucie Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu, to jest metodę Bella-Lancastra oraz L. Oliviera.

Od początku 1820 r. nauczyciel Jan Chrzanowski w szkole zastosował system wzajemnego nauczania. Przez dwa dni w tygodniu (wtorki i piątki) prowadził ćwiczenia systemem monitorialnym pogłębiającym rozumienie procesu czytania²⁸. Józef Tomczycki, który w listopadzie 1820 r. objął szkołę po śmierci Jana Chrzanowskiego, z uwagi na zmianę lokalu szkoły na szczuplejszy w grudniu tegoż roku – zaniechał tej metody. Wprowadził na to miejsce metodę L. Oliviera; jak stwierdził: „Inny więc sposób szczególnie do nauki czytania z początkującymi również dobry przedsięwziętym został, to jest Oliviera. Zdolniejszym zaś różne nauki przez katechetykę udzielane były [...]”²⁹.

Józef Tomczycki, mając w 1826 r. 82 uczniów obojga płci, dzielił ich na 3 grupy, uczące się wspólnie w jednej izbie, ale na różnych poziomach. Nauka odbywała się codziennie od godziny 8 do 11 i od 14 do 16. W środy i soboty nie było zajęć po południu. Do szkoły uczęszczało wówczas do oddziału I – 17 chłopców i 7 dziewcząt, do oddziału II – 27 chłopców i 17 dziewcząt, a do oddziału III – 14 chłopców³⁰.

W oddziale I najwięcej czasu poświęcano poznaniu i kreśleniu liter, liczb; w II oddziale uczono pisania i czytania, rachunków z pisaniem liczb, w III oddziale były już przedmioty takie, jak: kaligrafia z historią Polski, czytanie polskie i arytmetyka z pamięci. Odrębnymi przedmiotami były: historia naturalna (przyroda), nauka o zdrowiu oraz języki niemiecki i łaciński.

Po klasyfikacji na półroczu nauczyciel zorganizował tzw. popis uczniów przed społeczeństwem miasta oraz dozorem szkolnym. Uroczystość odbyła się 21 marca 1826 r. w godzinach od 14 do 17. Na zaproszeniu podano, iż oddział I przedstawi, iż „umie czytać, a dla wykształcenia mowy i wzmocnienia pamięci poznawał rozmaite wyrazy, które dzieląc na sylaby i głosy uczył ich poznania i kreślenia kresą na tablicach, a to sposobem Oliviera i umie już czterozgłoskowe wyrazy czytać i pisać”³¹.

Po upadku powstania listopadowego widoczny był okres załamania w szkolnictwie częstochowskim, podobnie jak w całym Królestwie Kongresowym. Po wprowadzeniu w 1833 r. nowej tymczasowej ustawy oświatowej w nadzorze szkolnym zlikwidowano do minimum udział czynnika społecznego. Program nauczania był określony przepisami i treścią przekazywanych przez władze podręczników. Były to podręczniki w języku rosyjskim. Od 1839 r. obowiązkowym podręcznikiem była M. Grecza *Gramatyka rosyjska*, wydana w Wilnie cyrylicą.

²⁸ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807–1831*, Warszawa 1960, s. 138.

²⁹ J. Lipiec, *Nauczanie w szkołach elementarnych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego w latach 1807–1830. Studia nad określeniem częstochowskim*, Częstochowa 1993, s. 99.

³⁰ S. Szymański, dz. cyt., s. 124.

³¹ Tamże, s. 125.

Szerzej na temat podręczników szkolnych epoki paskiewiczowskiej pisze Mieczysława Adrianek³².

Usiłowania władz oświatowych okresu paskiewiczowskiego zmierzały do zlikwidowania odrębności szkoły polskiej w Królestwie Kongresowym i tworzenia narodowościowych i religijnych przedziałów.

2. Nieudane zabiegi o szkołę średnią

Prowincjał zakonu paulinów ks. Eugeniusz Lachowski 12 grudnia 1818 r. skierował pismo do prezesa Komisji Województwa Kaliskiego o otwarciu w Częstochowie szkoły średniej. Powołał się przy tym na cesarza rosyjskiego i zarazem króla Królestwa Polskiego Aleksandra I i jego obietnicę poparcia owej inicjatywy. Stosowny fragment pisma mówił: „a panowanie króla naszego Aleksandra, najlepszego z monarchów, gdy nam oraz wrogom trwała i niezachwianą swobodę, dążąc chęci i usiłowania zgromadzenia XX. Paulistów dać i nadal dowody czynnych usług dla kraju i publiczności, oświadczając się Szkołą Nauk Wydziałowych zaprowadzić, która przez wybrane do tego uniwersytety zdolne indywiduala ze zgromadzenia wspomnianego z korzyścią odpowiadającą szkolnej młodzieży i udowodnieniem rodziców i publiczności dawane być mogą”³³.

Piszący podał także listę proponowanych nauczycieli, byli to: Filip Lipiński, Nepomucen Tarczyński, Julian Mierzowski i Dominik Dunin – wszyscy byli księżmi zakonnymi, paulinami. Dodał przy tym, iż „Te wszystkie indywiduala są zdadne podług Urządzenia nauki Szkoły Wydziałowej dawania oraz języków niemieckiego, łacińskiego i francuskiego”³⁴.

25 marca 1819 r. prezes Komisji Województwa Kaliskiego skierował pismo do Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, stwierdzając: „sądzi Komisja Wojewódzka, że przedsięwzięcie to odpowiadałoby życzeniom KWRiOP. Wątpliwości, że zbyt daleko jest ze Starej Częstochowy, brak drogi, trudne dojście dla dzieci”³⁵. Zawarto dalej sugestię, aby założyli szkołę w Starej Częstochowie.

Z kolei Stanisław Staszic w piśmie z 11 maja 1819 r. skierowanym do władz w Kaliszu zażądał informacji na temat funduszu i lokalu przeznaczonego na utworzenie szkoły oraz nauczycieli, którzy poddadzą się egzaminowi rządowemu³⁶.

18 lipca 1819 r. powołano komitet założycielski szkoły wydziałowej spośród mieszkańców Częstochowy. Weszli do niego: Jan Bombczyński, M. Kołodziej-

³² M. Adrianek, *Książki szkolne w Królestwie Polskim w latach 1832–1842*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, nr 2, s. 145 i nn.

³³ APL, ŁDS, sygn. 274, k. 3.

³⁴ Tamże, k. 5.

³⁵ Tamże, k. 6.

³⁶ Tamże, k. 8.

ski, Sebastian Gryczmański, Paweł Chwalibiński, Kacper Benedziński, Maciej Długoszowicz, Mateusz Daycer, Stanisław Oraczewski, Andrzej Kubiliński oraz niepiśmienni: Wawrzyniec Tymanowski, Walenty Zieliński, Maciej Ćwiklewski, Piotr Ćwiklewski, Wincenty Dziubania, Marcin Wałaziński, Błażej Markowski, Stanisław Pleciuk. Komitetowi przewodniczyli ks. kanonik Jasiński oraz ks. Eugeniusz Lachowski³⁷.

Komitet opowiedział się za lokalizacją szkoły na Jasnej Górze, w budynkach klasztornych. Poinformowano, iż nauczyciele będą utrzymywani przez zakon paulinów.

Prowadzący sprawę Staszic był zwolennikiem lokalizacji szkoły w odrębnym budynku w Starej Częstochowie. W kolejnych pismach z 15 lipca, 18 sierpnia i 17 listopada 1819 r. wzywał do wybudowania budynku szkolnego, żądał wskazania posiadanych środków pieniężnych na inwestycję, poddania się kandydatów na nauczycieli egzaminowi przed rektorem i profesorami szkoły wydziałowej³⁸. W ostatnim piśmie z 17 listopada 1819 r. Staszic wezwał organizatorów do przedłożenia mu planu budowy szkoły. Plan ów otrzymał. Przewidziano „dom nowy murowany przy ul. Targowej 101; mający 69 $\frac{1}{4}$ łokci długości, 18 $\frac{3}{4}$ łokci szerokości. Podpisał budowniczy Zille”³⁹.

Jeszcze 26 stycznia 1821 r. minister KWRiOP Stanisław Grabowski postawił warunki urządzenia szkoły, aby: „dom użyty był na umieszczenie klas, biblioteki, gabinetów, mieszkanie dla 7 nauczycieli”⁴⁰. Wezwał również do przedstawienia kosztów budowy. W odpowiedzi podano, iż koszt wyniesie 43 242 złp, z czego połowę poniosą mieszkańcy miasta, a drugą uzyska się z sum należnych od niejakiego Cieszkowskiego, dzierżawcy propinacji w mieście. Rzecz w tym, iż Cieszkowski nie chciał dobrowolnie wpłacić należnej kwoty 41 000 złp i toczył się przeciwko niemu proces sądowy. Faktycznie zebrane środki finansowe wynosiły zaledwie 1158 złp⁴¹.

Idea powołania szkoły oddaliła się więc ze względu na brak środków finansowych. Jeszcze 31 marca 1821 r. przedstawiciele miasta próbowali ratować powstanie szkoły, pisząc wiernopoddańczą deklarację na ręce komisarza wojewódzkiego w Kaliszu, iż gwarantują wystarczające kwoty na rzecz szkoły, z tym że suma 41 000 złp należna z masy spadkowej po dłużniku Cieszkowskim, będąca w depozycie Trybunału Kaliskiego, powinna być przez rząd zwrócona na ten cel. Ponadto dodano sumę 5120 złp oraz 1150 złp z innych pewnych dochodów miasta. Suplikę zakończono apelem: „prosimy, ażeby przez wstawienie się Komisji Wojewódzkiej pożądana szkoła wspomnianych budowa i zaprowadzenie

³⁷ Tamże, k. 18.

³⁸ Tamże, k. 26 i nn.

³⁹ Tamże, k. 31.

⁴⁰ Tamże, k. 41.

⁴¹ Tamże, k. 87.

jak najrychlej być mogły”⁴². Pismo podpisali: Kamiński, Kołodziejski, Antoni Błęszyński, Bożewski, Minzer, Bombczyński, J. Kaleński, Benduski, Dayczer, Wyszowski.

Energiczna walka o powołanie szkoły wyżej zorganizowanej nasiliła się ponownie w 1822 r., podczas drugiego pobytu cara Aleksandra I na Jasnej Górze. Wówczas to pozwolił on mieszczanom na zgłoszenie prośby w dwóch sprawach. Pierwsza dotyczyła połączenia Starej i Nowej Częstochowy, druga zaś organizacji szkoły. Pierwsza z nich została zrealizowana w 1826 r., a druga musiała czekać niemal pół wieku na pomyślne załatwienie w 1862 r. przez Aleksandra Wielopolskiego.

Za panowania cara Mikołaja II (1825–1855) o realizacji projektu nie mówiło się już zupełnie. Minęły czasy, w których narodził się projekt. Odeszli Stanisław Kostka Potocki, Stanisław Staszic, Julian Ursyn Niemcewicz, Józef Lipiński, Jan Nepomucen Kossakowski, Kajetan Koźmian, Bogumił Linde, odpowiedzialni za oświatę narodową. Ich następcy, chociaż Polacy, jak Stanisław Grabowski i jego prawa ręka, Józef Kalasanty Szaniawski, nie interesowali się dostatecznie sprawą rozwoju szkolnictwa. O szkołę średnią walczyli więc dalej mieszkańcy Częstochowy, wysyłając suppliki do władz carskich. Kacper Benduski występował wielokrotnie w imieniu grupy jeszcze przez najbliższe 10 lat. Natomiast 6 maja 1830 r. J.K. Szaniawski odpisał mu na kolejną prośbę, iż „Komisja Rządowa prowadzi z władzami korespondencję, starać się będzie o przyspieszenie zaprowadzenia tamże szkoły rzeczonyj”⁴³.

Od 14 października 1830 r. akcję petycyjną w sprawie szkoły przejął na siebie Jan Grodzicki. Minister Stanisław Grabowski odpowiedział mu, że „Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [...] uczyniła w projekcie do etatu na rok przyszły 1831 stanowczy wniosek o przeznaczenie szkoły najprzód w stopniu podwydziałowej w Częstochowie”⁴⁴. Niestety, wybuch powstania listopadowego unicestwił plan powołania szkoły.

Po powstaniu, w polityce szkolnej Królestwa Polskiego nastąpił stanowczy zwrot. Rząd carski przewartościował wszystkie potrzeby Polaków. Nowa tymczasowa ustawa szkolna z 1833 r. nie przewidywała szkół wydziałowych i podwydziałowych, jakie planowano dla Częstochowy. Czterostopniową organizację szkół zastąpiono trzystopniową: były to szkoły elementarne, obwodowe i gimnazja na wzór carskiej Rosji. W 1836 r. Jan Bożewski w imieniu mieszkańców

⁴² S. Szymański, *Z rodowodu walk o szkołę średnią w Częstochowie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1963, nr 1, s. 25.

⁴³ Tamże, s. 30. Jak podaje A. Winiarz, KWRiOP planowała powołać w Częstochowie szkołę, a w 1829 r. posłowie Izby Poselskiej w swoich uwagach nad raportem Rady Stanu stwierdzili, iż „obywatele niecierpliwie oczekują podniesienia do tego stopnia placówek w Częstochowie i Mławie”. Tenże, *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002, s. 293, 297.

⁴⁴ S. Szymański, *Z rodowodu...*, s. 30.

Częstochowy wystąpił z ponowną prośbą o szkołę, tym razem obwodową. Komisja Rządowa WRiOP nie pozostawiła złudzeń: „Wypada przeto odłożyć do późniejszego czasu ustanowienie Szkoły Obwodowej w Częstochowie, zwłaszcza gdy pod względem samego lokalu nie tylko dla szkoły, ale i na pomieszczenie inspektora oraz nauczycieli propozycje przez podającego uczynione nie zradzają zupełnie potrzebie”⁴⁵.

W 1837 r. pojawiła się szansa na otwarcie szkoły. Częstochowę wizytował cywilny gubernator warszawski. Prośba mieszkańców sprawiła, iż w raporcie stwierdził: „miasto Częstochowa i przez swoje topograficzne okolice położenie, i przez swoją miejscowość zasługuje, ażeby mogło mieć dobrodziejstwo zaprowadzenia w nim Szkoły obwodowej”⁴⁶.

Wobec braku decyzji władzy szkolnej w tej sprawie częstochowianie 18 sierpnia 1838 r. ponawiają prośby. Stanowisko jednak było w dalszym ciągu nieprzejednanie odmowne.

Wobec spodziewanej w 1840 r. decyzji o powołaniu Warszawskiego Okręgu Naukowego i podporządkowaniu oświaty bezpośrednio pod Petersburg, udała się 5 marca tego roku do Warszawy delegacja mieszkańców Częstochowy. Na złożoną petycję odpowiedział 1 czerwca 1840 r. kurator Warszawskiego Okręgu Naukowego Mikołaj Okuniew: „Z uwagi na spodziewaną reorganizację instytutów naukowych w Królestwie Polskim prośba [...] nie może być na teraz brana pod uwagę”⁴⁷.

Jeszcze 18 maja tego roku A. Łabowski wystosował na ręce gen. mjr. Okuniewa kolejną prośbę w tej sprawie, w której podniósł, iż połączenia Starej i Nowej Częstochowy przyniosło mieszkańcom jedynie podwyższenie podatków. Po wprowadzeniu nowej ustawy szkolnej w 1840 r. rozpoczęto ponownie akcję petycyjną. Organizatorami byli: Andrzej Łabowski, Jan Bożewski, Jakub Bogucki, Kacper Benduski, Ignacy Bożewski i J. Kaliński.

Tym razem kurator M. Okuniew postanowił ukarać proszących za nadmiar społecznej aktywności – decyzji odmownej towarzyszyła bowiem sankcja administracyjna: „Prośba podaną była na papierze bez stempla i tym sposobem popełniono kontrawencję; przeto stosownie do przepisów winny zapłacić obowiązany: kary kontrawencyjnej zł 6 gr 9, na papier stemplowy skasować się winny do prośby 3 zł 9 gr, razem 9 zł 18 gr”⁴⁸.

Na kolejne prośby do ministra Sergiusza Uwarowa w Petersburgu oraz gubernatora warszawskiego w latach 1841–1846 władze odpisywały, iż „w późniejszym czasie zadość się stanie”⁴⁹. Były to odpowiedzi taktyczne związane blisko z ówczesnymi rewolucyjnymi wydarzeniami społeczno-politycznymi w Europie. 9 lipca 1846 r. do Warszawy udała się nowa delegacja mieszkańców Często-

⁴⁵ Tamże, s. 35.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 37.

⁴⁸ Tamże, s. 48.

⁴⁹ Tamże.

chowy (pod przywództwem Henryka Kromera i Walentego Łękowskiego). Tym razem delegacja serwilistycznie zwróciła się: „Błagamy [...] najpokorniej o ustalenie szkół powiatowych w Częstochowie”⁵⁰. 31 lipca tegoż roku kurator M. Okuniew odpisał, iż żądaniu mieszkańców „zadośćuczynić nie jest w możności”⁵¹.

Po 1848 r. aktywność mieszkańców w sprawie szkoły osłabła. Ostatnią z długiego cyklu próśb złożono 20 listopada 1852 r. w Warszawie na ręce nowego kuratora płk. Pawła Muchanowa. Również i tym razem nie uzyskano efektu. Postawa władz carskich była niezmiennie negatywna.

3. Szkoła Powiatowa Specjalna

Car Aleksander II 20 maja 1862 r. zatwierdził *Ustawę o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim*. Ustawa zakładała rozbudowę szkół elementarnych oraz szkół średnich, które dzieliły się na 5-letnie szkoły powiatowe oraz 7-letnie gimnazja. Ustawa nawiązywała do rozwiązań organizacyjnych w szkolnictwie w czasach Izby Edukacyjnej Księstwa Warszawskiego, wprowadzała autonomię oświaty polskiej wobec systemu szkolnego cesarstwa.

1 października 1862 r. powołano 8 szkół powiatowych ogólnych, 6 szkół powiatowych specjalnych oraz 5 szkół powiatowych pedagogicznych. Częstochowa otrzymała szkołę powiatową specjalną, to jest w założeniach zbliżoną do szkół realnych. Klasa piąta była uzawodowiona, dodatkowo wprowadzono do niej po 8 godzin nauk przyrodniczych i technicznych. Już w pierwszym roku jej funkcjonowania mieszkańcy Częstochowy zwrócili się do Rady Stanu w Warszawie z prośbą o przekształcenie placówki na ogólną i wprowadzenie do klasy piątej programu nauczania obowiązującego w gimnazjum.

Część nauczycieli i wyposażenie szkoły przeniesiono z Piotrkowa Trybunalskiego, gdzie od 1852 r. funkcjonowała Powiatowa Szkoła Realna przeniesiona ze Szczebrzeszyna⁵².

Szkołę uruchomiono na koszt Skarbu Państwa, roczne wydatki określono na 5320 rubli. Etat szkolny przewidywał 10 nauczycieli oraz 1 gospodarza. Naturalnie nauczyciele nie byli – zgodnie z ówczesną praktyką – jednakowo opłacani. Personel pedagogiczny owych szkół składał się z dyrektora, nauczyciela religii rzymskokatolickiej, dwóch nauczycieli starszych, z których jeden był inspektorem, tj. zastępcą dyrektora, czterech nauczycieli tzw. młodszych, prowadzących lekcje języka niemieckiego, francuskiego, rysunków i kaligrafii oraz śpiewu. Rangi zawodowe nauczycieli miały bezpośredni wpływ na wynagrodzenia.

⁵⁰ Tamże, s. 40.

⁵¹ Tamże.

⁵² J. Miąso, *Szkoły realne w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1963, t. 6, s. 11; A. Massalski, *Sieć szkół średnich męskich rządowych w Królestwie Polskim w latach 1833–1862*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria: Zeszyty Historyczne” 1997, z. 4, s. 279.

Dyrektorem został dr Adam Bar z Augustowa, szlachcic, rzymski katolik, liczący 37 lat, matematyk po Uniwersytecie Moskiewskim. Roczne wynagrodzenie ustalono mu na 700 rubli. Wcześniej pracował w Instytucie Agronomicznym w Marymoncie pod Warszawą (1849–1850), w Gimnazjum Realnym w Warszawie (1850–1862) z wynagrodzeniem 360 rubli rocznie, od 1858 r. – 600 rb, i równolegle w Komitecie Egzaminacyjnym w Warszawie z wynagrodzeniem 380 rb rocznie. Był więc doświadczonym nauczycielem. Na swój wniosek po odwołaniu z funkcji dyrektora w Częstochowie (1866–1868) powrócił do Gimnazjum Realnego w Warszawie (1868–1884), gdzie mieszkała jego rodzina⁵³.

Tabela 5. Nauczyciele Szkoły Powiatowej i Progimnazjum w Częstochowie (1862–1870)

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Nauczany przedmiot	Wykształcenie	Narodowość	Lata pracy
1.	Amman Alojzy, ks.	52	religia rzymskokatolicka	Akademia Duchowna w Petersburgu	Niemiec	1866–1868
2.	Aspis Bogumił	27	historia, geogr.	Uniwersytet Petersburski	Niemiec	1862–1865
3.	Bar Adam, dyrektor	37	mat., fiz.,	Uniwersytet Moskiewski	Polak	1862–1866
4.	Błażek Waclaw	54	muzyka	średnie, Szkoła Muzyczna w Pradze	Polak	1862–1870
5.	Bursztyński Salomon	.	lekarz	Uniwersytet Wrocławski	Żyd	1866
6.	Domański Aleksander	45	język rosyjski	Uniwersytet Kijowski	Polak	1865–1867
7.	Gerber Piotr, ks.	.	religia rzymskokatolicka	Seminarium Duchowne	Polak	1869–1872
8.	Ginter Kazimierz	32	przyroda	Szkoła Główna w Warszawie	Polak	1864
9.	Głęboccki Adrian	31	rysunki	Szkoła Sztuk Pięknych w Warszawie (średnie)	Polak	1863–1870
10.	Jasielewicz A.	27	przyroda i geogr.	Uniwersytet Moskiewski	Polak	1867
11.	Jeleniew Iwan	58	język rosyjski	Seminarium Duchowne Prawosławne w Smoleńsku	Rosjanin	1862–1865
12.	Jurkiewicz Aleksy	.	język ros., historia i geogr. Rosji	Seminarium Duchowne Prawosławne w Czernichowie	Rosjanin	1866–1867
13.	Kaczkowski Teofil	31	język rosyjski	Akademia Duchowna w Kijowie	Rosjanin	1866–

⁵³ A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862*, Warszawa 2007, s. 64.

Tabela 5. Nauczyciele Szkoły Powiatowej i Progimnazjum... (cd.)

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Nauczany przedmiot	Wykształcenie	Narodowość	Lata pracy
14.	Kontkiewicz Józef, dyrektor	50	język polski	Uniwersytet Jagielloński	Polak	1862–1867
15.	Kuliński Jan	39	język polski	Gimnazjum w Radomiu,	Polak	1863–1867
16.	Kriwicki Franciszek	.	matematyka	Uniwersytet Moskiewski	Polak	1867–1870
17.	Kirchner Wincenty	49	matematyka	Uniwersytet Moskiewski	Polak	1866–1870
18.	Leszczyński Józef	45	lekarz	Uniwersytet Moskiewski	Polak	1867–
19.	Lewickij Filimon, dyrektor	.	język rosyjski	Uniwersytet Kijowski	Rosjanin	1870–
20.	Łuczyckij Josef	.	język rosyjski, geogr. Rosji	Uniwersytet Kijowski	Rosjanin	1870–
21.	Majersohn Mojżesz	30	religia mojżeszowa	Szkoła Rabinów w Żytomierzu	Żyd	1867–1904
22.	Mikołajewski Iwan, pop	47	religia prawosławna	Seminarium Duchowne Prawosławne w Orłowie	Rosjanin	1867–
23.	Nowicki Bazyli, ks.	37	religia rzymskokatolicka	Akademia Duchowna w Warszawie	Polak	1862–1866
24.	Puczanowski Aleksiej	.	język rosyjski	Seminarium Duchowne Prawosławne w Czernichowie	Rosjanin	1867–
25.	Rutski Karol	37	historia i geogr.	Uniwersytet Kijowski	Polak	1867–
26.	Stranin Piotr, dyrektor	.	język rosyjski	Uniwersytet Kijowski	Rosjanin	1867–1870
27.	Szmidt Karol	41	łacina	Uniwersytet Wrocławski	Polak	1862–1867
28.	Wadner Józef	29	język niemiecki, łacina	Seminarium Duchowne w Gnieźnie (nieukończone)	Polak	1866–
29.	Wieczorek Ludwik	30	język łaciński, j. grecki	Uniwersytet Moskiewski	Polak	1867–
30.	Winkler Leopold	30	j. polski, j. łaciński	Gimnazjum w Płocku	Polak	1862–1863
31.	Witte Karol, dyrektor	51	j. polski	Liceum Krzemienieckie	Polak	1865
32.	Zawodziński Antoni	55	matematyka	Uniwersytet Jagielloński	Polak	1862–1870

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 53, 276, 227 passim; A. Massalski, *Nauczyciele w Królestwie Polskim 1833–1862*, Kielce 2007, passim.

Inspektorem w szkole został Iwan Jeleniew, Rosjanin, nauczyciel języka rosyjskiego (lat 58) ze Smoleńska, absolwent Seminarium Duchownego Prawosławnego. Był synem prawosławnego popa, ożenił się z wdową po szlachcicu wyznania rzymskokatolickiego, od 32 lat był nauczycielem. Wcześniej pracował w szkołach w Łukowie, Warszawie, Szczebrzeszynie, Kielcach, Pułtusk i Siedlcach⁵⁴. Wysokość pensji w Częstochowie ustalono mu na 550 rubli. Po 3 latach pracy zrezygnował on jednak z uwagi na zły stan zdrowia. Pamięć o nim jako nauczycielu pozostała dobra.

Wszyscy pozostali byli Polakami. Religii rzymskokatolickiej uczył ks. Bazyle Nowicki, lat 37, mieszczanin z Pilicy, ukończył Gimnazjum w Pińczowie oraz Akademię Duchowną w Warszawie. Otrzymał pensję w wysokości 360 rubli. Łaciny uczył Karol Szmidt, Polak, lat 41, absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego, wywodził się z Lipna (Prusy). Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 510 rubli. Antoni Zawodziński, lat 55, przybył z Prokocimia (obecnie dzielnica Krakowa), był matematykiem po Uniwersytecie Jagiellońskim, jego roczna pensja wynosiła 510 rubli.

W grupie nauczycieli pomocniczych zaszeregowano Jana Kulińskiego (lat 39), Polaka, rzymskiego katolika, mieszczanina pochodzącego ze Słomnik. Posiadał on wykształcenie gimnazjalne, zdobyte w Radomiu, nauczał języka polskiego. Jego wynagrodzenie wynosiło 450 rubli rocznie.

Kazimierz Ginter urodził się w Sierakowie, powiat Włocławek (lat 32), Polak wyznania rzymskokatolickiego, zatrudniony został w 1863 r., nauczał przyrody za wynagrodzenie 450 rubli. O jego pracy dyrektor zanotował: „ma bardzo dobre wyniki”⁵⁵. Historii i geografii nauczał Bogumił Aspis z Lublina, Niemiec i ewangelik, syn urzędnika, kawaler, ukończył Uniwersytet Moskiewski, pobierał pensję w wysokości 450 rubli. Dyrektor A. Bar napisał o nim, iż „bardzo dobrze zachowuje się, osiąga dostateczne wyniki nauczania”⁵⁶. Po trzech latach B. Aspis prosił o zwolnienie z pracy i przeniesienie do gimnazjum, wcześniej bowiem pracował w gimnazjach w Suwałkach i Radomiu.

Rysunku nauczał Adrian Głęboki (lat 31), urodzony w Pankach koło Częstochowy, pochodzenia szlacheckiego, rzymski katolik, ukończył Szkołę Sztuk Pięknych w Warszawie, pobierał roczną pensję w wysokości 400 rubli. Wacław Błażek (lat 54), rzymski katolik, absolwent Szkoły Muzycznej w Pradze czeskiej, zatrudniony na godzinach zleconych, uczył muzyki i śpiewu, otrzymywał 100 rubli wynagrodzenia. Gospodarzem szkoły był Adolf Bigelmejer z Warszawy z wynagrodzeniem 150 rubli rocznie⁵⁷.

⁵⁴ Tamże, s. 190.

⁵⁵ APL, ŁDS, sygn. 276, k. 91.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, k. 10 i nn.

Pierwsze zmiany personalne w szkole nastąpiły w 1865 r. 3 marca odwołano (na jego prośbę) dyrektora Adama Bara. Podobnie – z uwagi na zły stan zdrowia – odszedł Iwan Jeleniew oraz Bogumił Aspis.

Nowym dyrektorem w kwietniu 1865 r. został Karol Witte (1814–1878), wcześniej dyrektor gimnazjum w Łomży, odwołany tam ze stanowiska w 1863 r. po wybuchu powstania styczniowego i po konflikcie z gen. Ganeckim, miejscowym naczelnikiem wojennym. Dyrektor Witte bronił uczniów przed biciem i aresztowaniem gimnazjalistów przez wojsko carskie. Sam został aresztowany na dziedzińcu gimnazjum na oczach uczniów i zesłany na katorgę do Woroneża⁵⁸.

Karol Witte utrzymał się na stanowisku dyrektora jedynie przez kilka miesięcy, do 18 grudnia 1865 r. 7 grudnia 1865 r. w korespondencji urzędowej do naczelnika Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej Ernesta von Berga, Niemca, wcześniej bibliotekarza Ogrodu Botanicznego w Petersburgu, napisał po polsku: „mam honor przesłać w 3 egzemplarzach wykaz uczniów szkoły kierownictwu memu powierzonej zapisanych na I półrocze 1865/66”⁵⁹. 18 grudnia 1865 r. otrzymał dymisję za prowadzenie korespondencji urzędowej w języku polskim, była to akcja rugowania nauczycieli polskich pod pretekstem braku znajomości języka rosyjskiego.

Na zwolnione miejsce przyjęto Józefa Kontkiewicza oraz Karola Rutskiego, Polaka ze Święcian, guberni wileńskiej, do nauczania historii i geografii. Do nauki języka rosyjskiego sprowadzono Aleksandra Domańskiego, Polaka z Pińska, mającego wykształcenie zdobyte w Uniwersytecie Kijowskim na wydziale prawa⁶⁰.

Kolejne zmiany personalne nastąpiły już na początku 1866 r. 5 lutego zwolniono ks. Bazylego Nowickiego za odmowę nauczania religii rzymskokatolickiej w języku rosyjskim. Na jego miejsce zatrudniono ks. Alojzego Ammana, Niemca, absolwenta Akademii Duchownej w Petersburgu, który zgodził się prowadzić ten przedmiot w języku rosyjskim.

Od 15 marca 1866 r. zatrudniono Wincentego Kirchnera (lat 49), Polaka, rzymskiego katolika, absolwenta Uniwersytetu Moskiewskiego, z 25-letnim stażem nauczycielskim do prowadzenia lekcji matematyki. Otrzymał 510 rubli pensji⁶¹. Był on również ofiarą gen. Ganeckiego w Łomży. Z tamtejszego gimnazjum został zwolniony za odmowę udziału w „balu rosyjskim” w czasie trwania powstania styczniowego.

⁵⁸ K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1868, s. 249; *380 lat szkoły średniej ogólnokształcącej w Łomży 1614–1994*, red. J. Dziarski, Warszawa 1994, s. 294; E. Kula, *Witte Karol*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 7, Warszawa 2008, s. 157.

⁵⁹ APL, ŁDS, sygn. 276, k. 119.

⁶⁰ Tamże, k. 98.

⁶¹ Tamże, k. 176.

Tabela 6. Pochodzenie społeczne uczniów

Lp.	Pochodzenie	1865	1866	1868
1.	szlacheckie	17	9	4
2.	urzędnicze	45	55	40
3.	oficerskie	4	2	—
4.	mieszczańskie	162	200	84
5.	chłopskie	2	5	15
6.	duchowne	—	—	2
Razem		230	271	148

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 276, k. 10; sygn. 53, k. 30, 156.

Tabela 7. Wyznanie uczniów

Lp.	Religia	1865	1866	1867
1.	rzymskokatolicka	157	198	105
2.	prawosławna	3	2	5
3.	ewangelicka	2	2	1
4.	mojżeszowa	68	69	37
Razem		230	271	148

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 276, k. 10, 156; sygn. 53, k. 30.

Z tabel wynika, iż uczniowie w znacznej części pochodzili z rodzin urzędniczych oraz bogatszych rodzin mieszczańskich. Mała liczba uczniów pochodzenia szlacheckiego – z 17 w 1865 r. do 4 w 1868 r. Liczba uczniów pochodzenia chłopskiego była nieznaczna, na początku było ich 2, z każdym rokiem zaś wzrastała, by w trzy lata później osiągnąć liczbę 15 uczniów, co stanowiło 10% ogółu. Znaczną grupę stanowili w 1865 r. uczniowie żydowscy – 68 osób, co stanowiło prawie 30% ogółu. Liczba uczniów wyznania prawosławnego i ewangelickiego była minimalna i w poszczególnych latach wynosiła od 2 do 5 osób.

Liczba Polaków w szkole wskutek represji politycznych, między 1866 r. a 1868 r., zmniejszyła się o 93 osoby (ze 198 do 105 uczniów), tj. o 46,4%. Drugą narodowością w takim samym stopniu represjonowaną przez carat byli Żydzi, liczba uczniów pochodzenia żydowskiego zmniejszyła się o 32 osoby (z 69 do 37 uczniów), tj. o 46,3%.

Na wyniki nauczania miała wpływ bez wątpienia liczebność uczniów w klasie. Rok szkolny 1864/1865 rozpoczęło w klasie pierwszej 74 uczniów, 74 w drugiej, 42 w trzeciej, 45 w czwartej i 36 w piątej. W ciągu roku porzuciło szkołę jedynie 7 uczniów, to jest 3 Żydów i 4 Polaków⁶².

⁶² Tamże, k. 156.

W 1864 r. klasyfikacja uczniów była dobra; na 230 osób pozytywnie oceniono i promowano 226 uczniów. Bardzo dobre oceny końcowe otrzymało 27 uczniów, dobre 53, dostateczne 110. Nie otrzymało promocji 36 uczniów. Pod względem zachowania wystawiono oceny: bardzo dobre dla 32 uczniów, dobre plus dla 68, dobre dla 119, a dostateczne dla 7⁶³.

W roku 1865 wyniki nauczania były nadal dobre, w końcowej klasyfikacji odnotowano promocję w wielkości 75,6%. Wśród promowanych było 18 uczniów wyróżniających, 44 bardzo dobrych, dobrych 117, a oceny niedostateczne otrzymało 85 uczniów. Część z nich zdawała po wakacjach egzaminy poprawkowe. 15 uczniów wyróżniono nagrodami książkowymi, byli to: po klasie I – Wiktor Bartnicki, Stanisław Stawnicki, Seweryn Jarzyński, po klasie II – Klemens Targowski, Roman Pogorzelski, Adam Lange, po klasie III – Stefan Biedrzycki i Tadeusz Zajac, po klasie IV – Gustaw Levy, Stanisław Arndt, Pinkus Wołek, po klasie V – Józef Borkowski, Józef Sikorski, Eustachy Targowski i Salomon Landau⁶⁴.

Nagrodami były książki polskie: ks. Ignacego Hołowińskiego *Pielgrzymka do Ziemi Świętej*, Urbańskiego *Obrazy natury*, Alfonsa Puchewicza *Mechanika ogólna*, Rogalskiego *Biblioteka klasyków polskich*, Marhofa *Rapsod rycerski z podania*, Aleksandra Zdanowicza *Rys chronologiczno-historyczny państw nowożytnych*, Węderskiego *Słownik łacińsko-polski*, Józefy Śmigielkiej i Aleksandry Borkowskiej z Chomętowskich *Obrazki z życia świątobliwych i bogobojnych Polaków i Polek*, J. Kochanowskiego *W czarnolesie*, J.U. Niemcewicza *Śpiewy historyczne*, ks. S. Kozłowskiego *Szkice historii polskiej*, ks. Feliksa Gondka, *Wspomnienia z pielgrzymki do Ziemi Świętej*⁶⁵.

W 1866 r. nagrody za dobre wyniki w nauce i zachowaniu otrzymało 15 uczniów. Byli to z klasy I – Stanisław Białas, Cyprian Lang, Berek Gliwic, z klasy II – Józefat Podsiadły, Wiktor Bartnicki, Stanisław Stawnicki, Stefan Styczeń, Leon Świdorski, z klasy III – Konstantyn Gdesz, Klemens Targowski, z klasy IV – Jakub Świętochowski, Aron Herz, z klasy V – Piotr Gdesz, Aleksander Michalski i Stanisław Zawadzki⁶⁶.

Tym razem nagrodami były książki: Wilhelma von Humboldta *Obrazy natury*, A. Puchewicza *Mechanika*, J. Kozłowskiego *Historia starożytna*, J. Hołowińskiego *Pielgrzymka do Ziemi Świętej*, Węderskiego *Słownik polsko-łaciński*, A. Zdanowicza *Historia powszechna*, Rogalskiego *Historia Polski*, Hoffmannowej *Jan Kochanowski*, Teofila Lenartowicza *Błogosławiona*, J.U. Niemcewicza *Śpiewy historyczne*, Dmochowskiego *Opowiadania ojca*, J. Kochanowskiego *Dzieła*⁶⁷.

⁶³ Tamże, k. 10.

⁶⁴ Tamże, k. 75.

⁶⁵ Tamże, k. 156.

⁶⁶ Tamże, k. 211.

⁶⁷ Tamże, k. 146.

Wyniki klasyfikacji w 1866 r. wynosiły 63,2% pozytywnie ocenionych i były gorsze o 12,4% niż w roku poprzednim. Pozytywnie sklasyfikowano wówczas 27 uczniów narodowości żydowskiej. Byli to: Abraham Bochenek, Salomon Heiler, Berek Königsberg, Jakub Kopiński, Herszlik Lachman, Bernard Landau, Izidor Litaauer, Michał Meisel, Salomon Neimann, Jakub Neimann, Abraham Reiner, Franek Szwarcberg, Salomon Weinberg, w klasie II – Salomon Epstein, Izrael Flatau, Salomon Glater, Berek Gliwic, Jakub Goldman, Berek Poznański, Herszlik Sztancel, Szymon Sztolcman, Samuel Szenwald, w klasie zaś III – Mosiek Sztencel, a w IV – Abraham Galewski, Dawid Kohn, Leo Likiernik i Lipman Szpigiel⁶⁸.

Sprawność nauczania w Szkole Powiatowej w Częstochowie w latach 1864/1867 przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Sprawność nauczania w Szkole Powiatowej w Częstochowie w latach 1864/1865, 1865/1866, 1866/1867

Lp.	Klasa	Rok szkolny 1864/1865			Rok szkolny 1865/1866			Rok szkolny 1866/1867		
		uczniów zapisanych	uczniów promowanych	%	uczniów zapisanych	uczniów promowanych	%	uczniów zapisanych	uczniów promowanych	%
1.	I	71	48	67,6	70	41	58,5	43	26	60,4
2.	II	52	34	61,9	64	42	60,5	55	35	60,3
3.	II	45	40	88,8	40	27	67,5	53	23	40,3
4.	IV	28	24	85,7	43	20	46,5	35	16	40,5
5.	V	22	19	86,3	33	28	84,8	16	9	50,6
Ogółem		218	165	75,6	250	158	63,2	202	109	53,1

Źródło: APL, LDS, sygn. 276, k. 75, 210, 340.

Na wyniki klasyfikacji miały wpływ głównie dwa przedmioty: łacina i język rosyjski. W klasie I odnotowano 16 końcowych ocen niedostatecznych, 15 z języka rosyjskiego i 1 z języka polskiego. W klasie II z języka rosyjskiego było 16 ocen niedostatecznych, z łaciny 13, a z języka polskiego 3. W klasie III było 30 ocen końcowych niedostatecznych, z łaciny – 9, a z języka polskiego – 6. W klasie IV z języka rosyjskiego wystawiono 17 ocen niedostatecznych, z łaciny 8, z języka polskiego 5. W klasie zaś V było odpowiednio: z j. rosyjskiego 10, z algebry 3, z geometrii 3, z fizyki 2, z historii powszechnej 3, z historii Rosji i Polski 5, z geografii Rosji i Polski 7⁶⁹.

Ostry kurs rusyfikacyjny zaczął się od nominacji na rok szkolny 1866/1867 nowego nauczyciela języka rosyjskiego w osobie Teofila Kaczkowskiego, prof. Wołyńskiego Seminarium Duchownego Prawosławnego. Dla podkreślenia jego pozycji wyznaczono mu roczną pensję w wysokości 1200 rb, podczas gdy pozostali nauczyciele Polacy otrzymywali od 550 do 600 rb, a dyrektor Polak – 900 rb.

⁶⁸ Tamże, k. 344.

⁶⁹ Tamże.

Już w pierwszym roku jego pracy rodzice-Żydzi złożyli na niego skargę do dyrektora ŁDS E. von Berga. 4 stycznia 1867 r. stwierdzili tam w języku polskim: „prześladowania tychże bez żadnego powodu ze strony Pana Teofila Kaczkowskiego, nauczyciela języka rosyjskiego, które z każdym dniem się powiększają, tamują synom naszym dalszy postęp w naukach. Zmuszeni jesteśmy wystąpić do Wysokiego Rządu i prosić o sprawiedliwość. Tenże Pan Kaczkowski prześladowuje uczniów publicznie za to, że są Żydami, że dla nich nie jest szkoła tylko szlachecka, nakłada na swój przedmiot podatek, albowiem nikomu nie chce dać stopnia dostatecznego bez pobierania korepetycji i nawet dobrego sprawowania odmawia, w karczmie w Blachowni będąc pijanym popychał pana Levy”⁷⁰. Podpisali Izidor Keller, Ludwik Heftler, E. Likiernik i Baruch Majzkowski.

Dla dyrektora ŁDS Ernesta von Berga była to trudna sprawa. Z jednej strony, jako Niemiec nie mógł przejść do porządku dziennego nad alkoholizmem nauczyciela i burdami wywoływanymi w karczmie. Z drugiej, nie mógł przyznać racji skarżącym się na zbyt wysokie wymagania co do nauki języka rosyjskiego, bo przecież po to nauczyciel został tu przysłany. Klasyfikacja w 1867 r., głównie w wyniku ocen z języka rosyjskiego, była bardzo zła. W klasie I promowano 60,4% uczniów, w klasie II – 60,3%, w klasie III – 40,3%, IV – 40,5% i V – 50,6%. Średnio sprawność szkoły wynosiła 53,09%. Na przykład w klasie III na 53 uczniów 30 otrzymało z języka rosyjskiego ocenę niedostateczną, z języka polskiego – 6, z łaciny – 9, z arytmetyki – 6.

Władza szkolna zmusiła dyskretnie nauczyciela Kaczkowskiego do rezygnacji z pracy, pod pretekstem alkoholizmu, ale przed jego odejściem – dla zachowania twarzy – pozwoliła mu narzucić regulamin szkolny. 17 I 1867 r. Rada Pedagogiczna na jego wniosek ustaliła, iż uczniowie, którzy spóźnią się na lekcje jeden raz, otrzymają surową naganą, 2 razy – za karę będą stać w kącie całą lekcję, 3 razy – klęczeć na kolanach. Jeżeli spóźnienie powtórzy się w kolejnym miesiącu, za pierwszym razem – karcer na 2 godziny, za drugim razem – karcer 4 godziny w niedzielę po południu. Starsi uczniowie otrzymywali podobne kary, przy czym regulamin przewidywał, iż jeżeli spóźnią się po raz czwarty, otrzymują obniżone zachowanie. Jednocześnie, za nieposłuszeństwo i upór przewidziano karę różgi: za pierwszym razem – jedną różgę, przy powtórzeniu się niewłaściwego zachowania – od trzech do pięciu różeg.

Kary za brak wiedzy z języka rosyjskiego były znacznie surowsze. Już za brak odrobionej lekcji po raz pierwszy – karcer 3 godziny, za następnym razem, jako dla „upartego” ucznia, dodatkowo stosowano obniżenie zachowania⁷¹.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Od 1834 r. instrukcja karna Rady Wychowania Publicznego w Królestwie Polskim przewidywała 16 kar dla uczniów, w tym areszt szkolny od 1 do 24 godzin o chlebie i wodzie oraz chłostę. Instrukcja nie różnicowała jednak kar w zależności od przedmiotów, co uczyniono w tym przypadku. Zob. *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w okresie paskiewiczowskim w świetle Kroniki Jana Kantego Krzyżanowskiego*, wstęp i oprac. S. Możdżeń, Częstochowa 2004, s. 28.

Bibliotekę szkolną prowadził nauczyciel Karol Szmidt. Pod jego kierownictwem długo zachowała ona charakter polski. Przeniesiona z Piotrkowa Trybunalskiego w 1862 r., posiadała 228 tytułów w 289 tomach. W języku polskim było 171 tytułów w 220 tomach, a w języku rosyjskim 57 tytułów w 69 tomach. W zbiorach znajdowało się ponadto 86 map, 12 atlasów oraz 20 innych pomocy dydaktycznych⁷².

W 1865 r. prenumerowano do biblioteki czasopisma: „Dziennik Warszawski”, „Dziennik Gubernialny”, „Przyjaciel Dzieci”, „Biblioteka Warszawska”, a z książek zakupiono J. Bartosiewicza *Historię literatury polskiej*; A. Tyszyńskiego *Rozbiory i krytyki*; J. Rymarkiewicza *Nauka pracy, czyli stylistyka*; Tadeusza Czackiego *Dzieła*; Piotra Skargi *Żywoty świętych starego i nowego zakonu*, *Słownik geografii powszechnej*; Dantego *Boską komedię*; Buckla *Historia cywilizacji w Anglii*; Karola Libelta *Estetyka, czyli umnictwo piękne*; Aleksandra Fredry *Komedie*; Władysława Syrokomli *Janek cmentarnik, Królewscy lutniści, Poezje ostatniej godziny*; Zaleskiego *Poezje, Gawędy pedagogiczne*⁷³.

Już w 1866 r. pojawiły się tytuły rosyjskich książek dostosowanych do najnowszych wymogów władz. Zakupy do biblioteki w 1867 r. świadczą o dalszej powolnej rusyfikacji zbiorów. Zaprenumerowano jeszcze czasopisma polskie, takie jak: „Biblioteka Warszawska”, „Dziennik Warszawski”, „Przyjaciel Dzieci”, „Pamiętnik Naukowy”, „Rodzina”, „Gazeta Łódzka”, „Przegląd Tygodniowy”, „Tygodnik Ilustrowany”. Obowiązkowo znalazły się także czasopisma „Ruskij Wiestnik”, „Russkoje Wiedomosti”, „Wiesti” oraz „Sowriemiennyj Listok”. Książki natomiast były zamówione już tylko w języku rosyjskim: Solowjowa *Uczebnaja kniga russkoj isstorii* oraz *Istorija Rossiji i Gieohgraficzesko-staticzeskij slowar Rosijskoj Imperii*, Busłajewa *Istoriczeskaja gramatika russkiego jazyka*, Nowakowskiego *Tri kursa russkoj gramatiki*. Za całość zapłacono 260 rubli⁷⁴.

Do zbioru pomocy szkolnych wprowadzono atlasy i mapy rosyjskie. Pomimo to władze carskie nie były zadowolone z postępujących zmian.

Do grupy czynników selekcyjnych uczniów w szkole należały również opłaty za naukę. Czesne musiała regularnie opłacać większość uczniów. Wysokość tej opłaty w czasach A. Wielopolskiego wynosiła 8 złp rocznie, po upadku zaś powstania styczniowego Rosjanie podnieśli ją do 12 rubli i stale wzrastała. Biorąc pod uwagę koszty zakupu książek i podręczników, zeszytów i munduru szkolnego, wydatki zbliżały się do kwoty 240 rubli rocznie.

Zwyczajowo 10% uczniów korzystało ze zwolnień z opłat czesnego. W 1864 r. decyzją dyrektora szkoły zwolniono z czesnego 12 najbiedniejszych uczniów; byli to z klasy II: Józef Hencel, Adam Socki, Aleksander Radłowski, z klasy III: Aron Herz, Franciszek Muszyński, Władysław Balcewski, z klasy IV: Henryk

⁷² APL, LDS, k. 9.

⁷³ Tamże, k. 146.

⁷⁴ Tamże, k. 259.

Małatowski, Aleksander Michałowski, Edward Raszewski, z klasy V: Antoni Kwiecień, Tomasz Skawiński i Adolf Strojecki⁷⁵.

W 1865 r. z czesnego zwolnionych zostało 11 uczniów: Wiktor Bartnicki, Walery Beńkowski, Konstanty Chołodowski, Józef Kamiński, Berek Oderfeld, Władysław Balcerski, Aron Hertz, Franciszek Muszyński, Mikołaj Wojciechowski, Antoni Krzysztoforowicz i Aleksander Michajłowicz⁷⁶.

Od 1866 r. decyzję w sprawie zwolnienia z czesnego podejmował naczelnik ŁDS na wniosek dyrekcji szkoły. Na rok szkolny 1866/1867 zgłoszono 20 uczniów do zwolnienia z opłaty; byli to m.in. Stanisław Kuliński (syn nauczyciela tej szkoły), Jan Janowski (syn wdowy, wyrobnicy), Kalikst Szyjnek (syn wdowy mającej na utrzymaniu 4 dzieci), Jakub Świątkowski (syn emerytowanego konduktora kolejowego), Franciszek Muszyński (syn biednego mieszczanina) i Franciszek Szałowski (syn biednej wdowy)⁷⁷.

Tabela 9. Tygodniowy plan lekcji w Szkole Powiatowej (1862–1867)

Lp.	Przedmiot	Klasa/liczba godzin					Razem
		I	II	III	IV	V	
1.	religia	3	3	2	2	2	12
2.	język polski	5	4	4	4	5	22
3.	język rosyjski	4	3	3	3	4	17
4.	język łaciński	4	5	4	4	4	21
5.	język grecki	—	—	—	—	3	3
6.	arytmetyka	4	3	—	—	—	7
7.	matematyka	—	—	5	6	5	16
8.	geometria	—	2	—	—	—	2
9.	geografia	3	2	2	1	—	8
10.	nauka o przyrodzie	—	1	—	1	1	3
11.	przyroda	—	1	4	3	4	12
12.	historia	—	2	3	5	5	15
13.	rysunki	4	3	2	2	—	11
14.	kaligrafia	4	3	2	—	—	9
Ogółem		31	32	31	31	33	158

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 276, k. 77.

Proces rusyfikacji uległ znacznemu przyspieszeniu z chwilą przemianowania szkoły powiatowej w progimnazjum. Nastąpiło to 1 października 1867 r. Wpro-

⁷⁵ Tamże, k. 18.

⁷⁶ Tamże, k. 133.

⁷⁷ Tamże, k. 297.

wadzenie nowego statutu placówki spowodowało, że prawnie wygasły umowy o pracę z nauczycielami. Pozbawiono pracy kolejnych nauczycieli narodowości polskiej. Wcześniej, w okresie powstania styczniowego, szkoły pozostawiono we względnie spokojnym, lepiej bowiem było zatrzymać młodzież w szkole i nie prowokować jej do wzięcia udziału w powstaniu.

4. Progimnazjum

1 października 1867 r. trzy szkoły powiatowe – w Częstochowie, Pułtusku i Sandomierzu – przemianowano na progimnazja klasyczne. Mieszane progimnazja męskie, podobnie jak i żeńskie, były szkołami, do których uczęszczała młodzież różnych wyznań, a z tego tytułu wprowadzono do nich od początku język rosyjski jako wykładowy. Od 1869 r., wobec zaprowadzenia we wszystkich szkołach rosyjskiego języka wykładowego, podział szkół według narodowości został zniesiony.

W historii częstochowskiej oświaty nastąpił nowy okres, w którym polityka szkolna carskiej Rosji stała się czynnikiem dominującym i w widoczny sposób ciążącym.

W styczniu 1865 r. magistrat przejął budynek po zlikwidowanym, ukazem cara Aleksandra II z 27 X (8 XI) 1864 r., klasztorze żeńskim ss. mariawitek przy al. NMP. 15 maja 1865 r. mieszkańcy Częstochowy skierowali prośbę do naczelnika ŁDS o przekazanie budynku klasztorowego na potrzeby gimnazjum. Pismo podpisało 20 osób, m.in. Leopold Mężnicki, Franciszek Mączyński, Wincenty Garłowski, Jan Głowiński, Julian Siwański, Jakub Seideman, Markus Kohn, Walenty Łętowski, Aleksander Fuchs, Jan Gryczyński, Burzyński, Aleksander Ferencowicz, Jan Stasiakowski, Leon Wodziński, J. Zeigenblau, B. Kohn, Jan Drake⁷⁸.

25 czerwca skierowano kolejną petycję w sprawie powołania gimnazjum; stwierdzono w niej: „Tak więc obywatele miasta tutejszego łącznie z magistratem nie szczędzą ani kosztów, ani starań, aby przywieść do skutku postanowione przez Rząd ustanowienia gimnazjum w naszym mieście”⁷⁹.

W petycji uzasadniano dalej potrzebę pełnej szkoły średniej: „dzieci obywatelskie w liczbie kilkudziesięciu, ukończywszy z korzyścią klasę piątą, są w wielkim kłopotcie o swój los przyszły – nie posiadając bowiem funduszków, nie mogą kontynuować dalszych nauk jak w miejscu, a pozbawienie możliwości kształcenia się umysłowego, zmuszeni będą na innej drodze, to jest pracy fizycznej w warsztatach szukać zapewnienia bytu na przyszłość”⁸⁰.

⁷⁸ Tamże, k. 59.

⁷⁹ Tamże, sygn. 272, k. 202.

⁸⁰ Tamże. Dokument podpisali: Ferdynand von Lippe, Leon Wodziński, Brodniewicz, Zawadzki, Jan Stasiakowski oraz Feigenblat. Był to komitet miejski ustanowiony w celu odrestaurowania gmachu poklasztorowego.

1 października 1867 r. rozpoczęto naukę w progimnazjum 4-klasowym z udziałem 148 uczniów. Wśród nich było 4 Rosjan, 1 Niemiec, 33 Żydów oraz 110 Polaków⁸¹. Liczba uczniów znacznie więc zmniejszyła się w stosunku do poprzedniego roku; w Szkole Powiatowej uczyło się bowiem rok wcześniej o 107 uczniów więcej. Dopiero rok szkolny 1872/1873 liczył 204 uczniów, w poszczególnych klasach było: I – 72, II – 64, III – 40, IV – 28⁸².

Koszt funkcjonowania progimnazjum ustalono na 10 260 rubli rocznie, z tego dotacja skarbu państwa wynosiła 9900 rb, a gmina żydowska zobowiązana był w każdym roku pokrywać pensję nauczyciela religii mojżeszowej w kwocie 300 rb⁸³. Podobnie parafia prawosławna wpłacała 60 rb na nauczyciela religii tego wyznania.

Pierwszym dyrektorem mianowany został Piotr Stranin, Rosjanin, absolwent filologii rosyjskiej Uniwersytetu Kijowskiego, mający stopień służbowy nadwornego radcy. Roczną pensję ustalono mu na 1400 rubli. Jednocześnie wymieniono połowę dotychczasowego grona nauczycielskiego. Ruch służbowy w znacznym stopniu był wynikiem dobierania przez władze bardziej lojalnych i usuwania sił nauczycielskich nieodpowiadających nowym wymaganiom politycznym. Działo się to pod pretekstem dobra służby.

Oprócz dyrektora nowymi nauczycielami zostali: Aleksy Puczanowski do nauczania języka rosyjskiego, absolwent Czernichowskiego Prawosławnego Seminarium Duchownego, nauczyciel o 18-letnim stażu, otrzymał roczną pensję w wysokości 1275 rubli; nowym nauczycielem był również Franciszek Kriwicki, Polak, matematyk, absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego, uczący od 1845 r., a więc ze stażem 22 lat. Otrzymał 1000 rubli pensji rocznej. Do nauczania łaciny i greki zatrudniono Ludwika Wieczorka, Polaka wyznania rzymskokatolickiego, pochodzenia szlacheckiego, absolwenta Uniwersytetu Moskiewskiego, z pensją 1000 rubli rocznie. Do nauczania historii powszechnej zatrudniono uczącego w szkole od 1851 r. K. Rutkiego, z wynagrodzeniem 875 rubli rocznie. Aleksander Jasiolewiec (lat 27), absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego, kawaler wyznania rzymskokatolickiego z guberni kowelskiej, przewidziany był do nauczania przyrody i geografii. Jego wynagrodzenie roczne ustalono na 800 rubli⁸⁴.

Nie zatrudniono zaś Polaków: Aleksandra Domańskiego, Kazimierza Gintera, Józefa Kontkiewicza, Jana Kulińskiego oraz Rosjanina Aleksego Jurkiewicza.

Utrzymano natomiast Mojżesza Mejersona, nauczyciela religii mojżeszowej, lat 30, absolwenta Szkoły Rabinów w Żytomierzu, zatrudnionego na początku 1867 r. w Szkole Powiatowej.

⁸¹ Tamże, sygn. 53, k. 30.

⁸² Tamże, sygn. 272, k. 11 i nn.

⁸³ Tamże, sygn. 53, k. 30.

⁸⁴ Tamże.

Żydzi częstochowscy 14 grudnia 1866 r. skierowali w języku polskim prośbę do E. Berga naczelnika ŁDS o zatrudnienie nauczyciela religii mojżeszowej. Podnosili, iż w szkole uczy się 80 uczniów żydowskich, a: „uczniowie ci pomimo wielkiego ich postępu w naukach świeckich pozbawieni są najważniejszej i najpotrzebniejszej nauki”⁸⁵.

Proszono o zatrudnienie Mojżesza Majmona z Łodzi, absolwenta Szkoły Rabinów w Warszawie, uczącego się tam w latach 1829–1833. Rekomendację załączył rabin Częstochowy Izaak Rabinowicz, stwierdzając po polsku: „znanego mi z głębokiej erudycji tak w języku hebrajskim i literaturze rabinicznej, jak również wykładzie Biblii i nauce religii mojżeszowej, mogę sumiennie jako zdolnego nauczyciela do powyższych wymienionych przedmiotów dla uczniów mych współwyznawców w Zakładach naukowych rządowych polecić”⁸⁶.

Drugie pismo polecające wystosował Abraham Buchner, emerytowany nauczyciel Szkoły Rabinów, a zamieszkały w Częstochowie. Stwierdził on, iż M. Majmon: „posiada w wysokim stopniu język hebrajski i połączony z nim wykład Biblii”⁸⁷.

Władze carskie odrzuciły zaproponowaną osobę z racji braku znajomości w dostatecznym stopniu języka rosyjskiego. Ponadto miały pogląd, iż kandydat należy do ruchu asymilatorskiego w duchu polskim, był bowiem korespondentem gazet żydowskich „Jutrzenka” i „Izraelita”. A w polityce carskiej pożądany był separatyzm ludności w Królestwie Kongresowym.

Zatrudniony Mojżesz Mejerzon, syn Pinchasa i Chai, urodził się w 1838 r. w Ostrowie w guberni wołyńskiej. Był jednym z czterech nauczycieli religii mojżeszowej zatrudnionych w 1867 r. w szkolnictwie rządowym. Dwóch nauczycieli było absolwentami Szkoły Rabinów w Wilnie, a pozostali takiej samej szkoły w Żytomierzu.

Mojżesz Mejerzon pracował w Częstochowie do 1904 r. W 1870 r. ożenił się z Zofią Brandys w Będzinie, miał 3 dzieci – syna Pawła (1871), córkę Bertę (1873) oraz syna Ignacego (1874)⁸⁸.

Treść nauczania uległa znacznemu przekształceniu; obok zwiększenia liczby godzin języka rosyjskiego wprowadzono geografę i historię Rosji. Jednocześnie władze zaleciły wprowadzenie nowych podręczników i wyrugowały książki wprowadzone do szkół w latach reformy szkolnej A. Wielopolskiego.

⁸⁵ Tamże, sygn. 276, k. 241.

⁸⁶ Tamże, sygn. 276, k. 243.

⁸⁷ Tamże, k. 244.

⁸⁸ E. Kula, *Nauczyciele religii mojżeszowej w rządowych miejskich szkołach średnich Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] *Wśród „swoich” i „obcych”. Rola edukacji w społeczeństwach wielokulturowych Europy Środkowej (XVIII–XX wieku)*, red. S. Walasek, Kraków 2006, s. 220.

Tabela 10. Tygodniowy plan lekcji w Progimnazjum (1867/1868)

Lp.	Przedmiot	Klasa/godziny				Razem
		I	II	III	IV	
1.	religia	2	2	2	2	8
2.	język rosyjski	3	4	4	4	15
3.	język polski	4	4	4	3	15
4.	język niemiecki	2	3	3	3	11
5.	język łaciński	3	4	4	4	15
6.	język grecki	—	—	1	2	3
7.	matematyka	4	4	4	4	16
8.	historia Rosji	—	—	—	2	2
9.	geografia Rosji	—	—	—	2	2
10.	historia powszechna	—	—	2	2	4
11.	geografia powszechna	—	—	3	2	5
12.	kaligrafia	4	4	—	—	8
13.	rysunki	—	—	3	2	5
14.	przyroda	2	2	2	2	8
Ogółem		24	27	32	34	117

Źródło: APL, LDS, sygn. 276, k. 377.

W stosunku do analogicznych klas I–IV w Szkole Powiatowej tymczasowo zwiększono liczbę godzin z języka rosyjskiego o 2 tygodniowo – do 15, zmniejszono zaś o 2 godziny lekcje języka polskiego. Wprowadzono jako odrębne przedmioty historię Rosji i geografię Rosji, w wymiarze po 2 godziny tygodniowo w klasie IV. O 2 godziny tygodniowo zmniejszono lekcje religii i łaciny, zlikwidowano geometrię, o jedną godzinę kaligrafię, o 6 godzin rysunki, o 2 godziny przyrodę. W stosunku do tygodniowej liczby 125 godzin w szkole powiatowej, w progimnazjum liczba godzin zmniejszyła się o 8 godzin, do 117.

Od roku szkolnego 1869/1870 język rosyjski stał się wykładowym, język polski sprowadzono do grupy przedmiotów nadobowiązkowych i nauczano w wymiarze 2 godzin tygodniowo w każdej klasie. Proces rusyfikacji uległ w ten sposób znacznemu przyspieszeniu. Wprowadzenie nowego statusu placówki spowodowało istotne zmiany nie tylko wśród grona nauczycielskiego, lecz również w samej atmosferze pracy szkoły.

W miarę trwania nauki szkolnej liczba uczniów w wyższych klasach progimnazjum stopniowo się zmniejszała. Pokonanie barier egzaminacyjnych utrudniały młodzieży specyficzne zasady oceniania postępów w nauce. Przedmioty programu nauczania dzielono na mniej i bardziej ważne. Uczniów dzielono sztucznie na 3 grupy. W najlepszej grupie należało uzyskać z głównych przedmiotów, do których zaliczono język rosyjski i języki klasyczne oraz mate-

matykę, średnią ocen minimum 4,5, a z pozostałych przedmiotów ocenę bardzo dobrą. Do drugiej grupy zaliczono tych, którzy z głównych przedmiotów uzyskali średnią 3,5, a z pozostałych ocenę średnią dobrą. Wszystkich zaś pozostałych zaliczono do trzeciej grupy, z której tylko nieliczni byli promowani.

W tych warunkach nie promowano uczniów mających bardzo dobre zachowanie oraz zaliczone wszystkie przedmioty pozytywnie, ale na ocenę dostateczną. Sprawność nauczania progimnazjum była więc niska, oscylowała w granicach powyżej 50%, co jednak było podobne do wyników innych progimnazjów i gimnazjów w Królestwie Kongresowym. W Lublinie w gimnazjum rządowym sprawność w latach 1874–1899 wynosiła 57–61%⁸⁹.

W 1871 r. usunięty został ze szkoły Julian Zaborzycki, uczeń klasy I mający wszystkie oceny dostateczne i bardzo dobrą ocenę z zachowania⁹⁰. W tym samym roku usunięto ze szkoły innych uczniów z jedną oceną niedostateczną (bez stosowania egzaminu poprawkowego) i bardzo dobre oceny z zachowania. Byli to z klasy III: Leon Topolnicki, Jan Walner, Franciszek Karkowski i Witold Maszke – uczniowie ci otrzymali ocenę niedostateczną z języka rosyjskiego, oraz Lew Likiernik – z języka greckiego. Z powodu jednej oceny niedostatecznej z języka rosyjskiego usunięto Jana Gaca i Emilianą Filipowicza z klasy IV. Z powodu 2 ocen niedostatecznych z języka rosyjskiego i łacińskiego usunięto Piotra Sikorskiego z klasy III⁹¹.

W latach nasilonej rusyfikacji stawiano uczniom stosunkowo wysokie wymagania formalne. Egzekwowano je bezwzględnie, co sprawiło, że znaczna część musiała pozostać na drugi rok w tej samej klasie lub opuścić szkołę. Egzaminy odgrywały więc rolę polityczną, były surowym instrumentem realizacji prawa zaborcy. Jednocześnie wprowadzano częste zmiany organizacyjne i programowe, które służyły stopniowemu pogłębianiu procesu rusyfikacji młodzieży w Królestwie Polskim.

Wymienione poczynania władz carskich spowodowały poddanie szkolnictwa średniego oddziaływaniu ogólnorosyjskiej ustawy o gimnazjach i progimnazjach. Zasada ta zaczęła obowiązywać od 1872 r., w ten sposób autonomia szkolnictwa, wprowadzona przed 10 laty, uległa całkowitej likwidacji.

W procesie rusyfikacji głównym zadaniem stało się pomniejszanie, a z czasem całkowita negacja wartości kultury polskiej, języka i obyczaju, a także roli Polski w historii Europy.

⁸⁹ R. Kucha, *Szkolnictwo Lublina w latach 1864–1915. Zarys dziejów*, Lublin 1995, s. 129.

⁹⁰ APL, LDS, sygn. 276, k. 343.

⁹¹ Tamże, k. 344.

Summary

The efforts of the society of Czestochowa for development of education in the XIX century (for 1867 years)

Founding schools in the Polish lands under the rule of Tsarist Russia (1895–1912) was restricted. The first secondary school in Czestochowa was established in 1862 during a temporary period of political thaw. This period occurred during the administration of Alexander Wielopolski – Pole who held the position of the governor during the reign of Tsar Alexander II. Defeat of the Poles in the January Insurrection (1863/1864) caused an increased Russians' repressions. In 1866, the tsarist's authorities liquidated the Polish secondary school. At this place, they were created Russian 'pro-gymnasium' in which the directors and the majority of teachers were Russians. As the language of instruction was introduced Russian and even Religion Education was taught in this language.